

УДК [94:316.4.063.7] (477.54) «192/193»

І.В. ЧЕРНІКОВА

Стефан Андрійович Таранушенко – славетна постать пам'яткоохоронної справи на Слобожанщині (1920-ті – початок 1930-х років)

Стаття присвячена діяльності видатного мистецтвознавця Стефана Андрійовича Таранушенка з вивчення й охорони культурної спадщини Слобожанщини в 1920-х – на початку 1930-х років. Приділяється особлива увага практичній роботі пам'яткознавця, факторам, які позитивно вплинули на можливість збереження пам'яток історії та культури у складний період становлення радянської влади.

Ключові слова: пам'ятки історії та культури, охорона пам'яток, історико-культурна спадщина, пам'яткоохоронний рух, Харківщина.

Відродження духовності й культури народу неможливе без вивчення, збереження та популяризації його культурної спадщини, звернення до духовних надбань нації. Пам'ятки історії та культури – це здобуток держави, її «обличчя», показник рівня будь-якого суспільства.

Дослідженню архітектурного надбання українського народу, його збереження й урятуванню присвятив все своє життя видатний мистецтвознавець Стефан Андрійович Таранушенко (1889–1976), який 35 років тому залишив цей світ.

У 1920–1933 роках С.А. Таранушенко очолював Республіканський музей українського мистецтва в Харкові. За цей час зусиллями науковця було організовано більше десяти наукових експедицій з дослідження історико-культурної спадщини всієї Слобожанщини. Активний діяч пам'яткоохоронного руху Харківщини 20-х років ХХ ст. працював у таких установах: у 1920–1922 р. – завідувач архітектурно-монументальної секції Харківського губернського комітету охорони пам'яток мистецтва й старовини (ГУБКОПМИС); у 1922 р. головував у комісії української архітектури Всеукраїнського комітету охорони пам'яток мистецтва й старовини (ВУКОПМИС); протягом 1926–1930 років перебував на посаді Харківського крайового інспектора охорони пам'яток культури; з 1926 р. на добровільних засадах працював представником Всеукраїнського археологічного комітету (ВУАК) в Українському комітеті охорони пам'яток культури (УКОПК), очолював підсекцію українського мистецтва Харківської секції Київської науково-дослідчої кафедри мистецтвознавства.

Наукова спадщина С.А. Таранушенка говорить за себе сама: «Пам'ятки українського мистецтва. Будівництво. Хага по Єлізаветинському провулку під ч. 35 в Харкові» (1921), «Матеріали до історії українського мистецтва. Будівництво. Старі хати Харкова» (1922), «Анкетний листок для складання реєстраційних описів пам'яток старовини дерев'яного будівництва» (1922), «Покровський собор у Харкові» (1923), «Мистецтво Слобожанщини XVII – XVIII ст.ст.» (1928), «Монументальна дерев'яна архітектура Лівобережної України» (1976) тощо.

Велике значення для дослідження надбань С.А. Таранушенка мають фонди Інституту рукопису Національної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського НАН України (ІР НБУВ). Тут знаходиться його особовий фонд (278), що містить 6285 одиниць зберігання, котрі висвітлюють колосальні масштаби діяльності мистецтвознавця на відповідальних посадах.

Матеріали ф. 278 в ІР НБУВ можна розподілити на декілька умовних підгруп. Перша – це значний масив офіційних документів: інструкції, резолюції, доповідні записки, довідки, звіти, описи, офіційне листування, плани роботи, протоколи засідань, програми та статуту пам'яткоохоронних інституцій 1920-х – початку 1930-х (до 1933 р.) років, безпосередню участь у яких брав С.А. Таранушенко до дня арешту. Другу підгрупу складають його рукописи: нариси, анкетні листи, нотатки про архітектурні пам'ятки краю, рецензії, списки друкованих праць, реєстри й каталогізовані описи пам'яток архітектури та мистецтва, тексти лекцій, низка наукових статей, бланки анкет для реєстрації та опису архітектурних пам'яток, виписки з тогочасних видань пам'яткознавчого змісту, великі неопубліковані дослідження мистецтвознавчого характеру. Серед цих матеріалів на окрему увагу заслуговує збірка фотографій (понад 5 тис. світлин), рисунків і креслень пам'яток архітектури та мистецтва не лише Харківщини, але й усієї України. До третьої підгрупи належать документи особистого характеру. Зокрема, виявлена автобіографія С.А. Таранушенка (од. зб. 1612), його щоденники та нотатки про подорожі Слобожанщиною та Полтавщиною (од. зб. 1347–1349, 1350), епістолярій, довідка про реабілітацію (од. зб. 1609).

Усі згадані матеріали можуть значно збагатити історичну науку, зокрема щоденники, що є спогадами учасника пам'яткоохоронного руху 20-х – початку 30-х рр. ХХ ст., являючись, відтак, найціннішим історичним джерелом тогочасних подій. Матеріали щоденників дозволяють подивитися очима свідків на умови, у яких доводилося працювати пам'яткоохоронцям під час численних наукових експедицій з дослідження пам'яток.

Важливе значення має також епістолярна спадщина С.А. Таранушенка. Матеріали листування з відомими науковцями, музезнавцями, пам'яткоохоронцями, діячами

культури та кореспондентами дозволяють отримати загальну картину надзвичайної згуртованості науковців навколо спільної справи збереження культурної спадщини.

Розглянемо перший напрям діяльності С.А. Таранушенка – завідування архітектурно-монументальною секцією Харківського губернського комітету охорони пам'яток мистецтва й старовини.

Зазначимо, що Харківський ГУБКОПМИС мав дієву підвідомчу мережу повітових, волосних, міських і сільських комітетів. Активну пам'ятоохоронну діяльність розгорнули Изюмський, Вовчанський, Наталівський, Старосалтівський, Великобурлуцький та інші комітети, члени яких рятували й охороняли старовинні пам'ятки Харківського краю всупереч тогочасним політичним, економічним та ідеологічним умовам.

Слід звернути увагу на те, що практично всі секції Харківського ГУБКОПМИС мали певну базу на момент їх створення у вигляді музеїв, бібліотек, архівів. Але якраз архітектурно-монументальній секції на чолі з С.А. Таранушенком доводилося робити все з «чистого аркуша» [1]. У січні 1920 р. С.А. Таранушенко розробив план роботи секції Комітету, у якому її першочерговим завданням визначалася реєстрація «всіх старовинних церковних і світських пам'яток архітектури Харкова й Харківської губернії, а також пов'язаних з ними пам'яток монументального живопису (розписи, іконостаси)»; складання реєстру архітектурних пам'яток й іконостасів Харківської губернії, розгортання необхідних ремонтно-реставраційних робіт і догляд за їх станом та збереженням. Згідно з планом роботи секції, розробленим на початку 1920 р., до компетенції секції входили також опис, вивчення пам'яток архітектури та монументального живопису, публікація відповідних досліджень, видавництво періодики тощо [2]. Проведення будь-яких ремонтів і архітектурних змін пам'яток також перебувало під контролем представників цієї секції.

На думку завідувача секції С.А. Таранушенка, найбільшу увагу потрібно було звернути на такі пам'ятки: дерев'яні церкви, іконостаси, поміщицькі сільські та міські садиби з господарськими будівлями. Для цієї заяви у пам'ятоохоронця були досить серйозні аргументи:

Зараз же наші сільські дерев'яні церкви щороку гинуть від пожеж, гинуть від дивного на перший погляд бажання наших церковних приходів знищити будь-що-будь старовину. Церкви часто нишком розбираються, переробляються, іноді – з будівлею нової церкви старі залишаються без догляду, буває ж, і навмисно псуються <...> І от з кожним днем дерев'яних церков залишається усе менше й менше. Десять років тому їх можна було нарахувати на Україні сотнями, зараз їх ледь набереться кілька десятків... [3]

Тогочасні ідеологічні умови значно знизили й шанси збереження іконостасів. Так, іконостас значної цінності перебував у с. Бездрик Сумського повіту. С.А. Таранушенко вважав, що це був єдиний іконостас XVII ст. на території Радянської України, який зберігся на той час у повному вигляді. Незважаючи на це, науковець констатував, що «він у науці зовсім невідомий; ми не маємо з нього навіть фотографій, не говорячи вже про кольорові копії, описи, дослідження, видання. Перебуває ж цей пам'ятник у сільській дерев'яній церкві, тобто щохвилини може загинути від

вогну» [4]. Непокоїло пам'яткоохоронця й те, що фрагменти іконостасів XVII – XVIII ст. лише частково перенесені до місцевих музеїв, у більшості ж випадків вони «дотлівають по коміркам, горищам і дзвіницям старих дерев'яних церков» [5].

З метою реєстрації, дослідження й охоплення більшої кількості архітектурних пам'яток, С.А. Таранушенко розробив на початку 1920 р. і надіслав від імені архітектурно-монументальної секції Харківського ГУБКОПМИС до повітових комітетів, музеїв і органів народної освіти спеціальний анкетний лист для реєстрації пам'яток старовинного дерев'яного будівництва.

Ця анкета надавала пам'яткоохоронцям усебічну інформацію про місцеві пам'ятки дерев'яного будівництва: історію будівлі, архітектурні обміри, особливості внутріш-

I. Загальні замітки

1. Адреса.
2. Призначення будівлі (хата, комора, клуня, сарай, брами тощо).

II. Історія будівлі

1. Коли збудована?
2. Де збудована? На місці чи перенесена? Якщо перенесена, то звідки?
3. Ким збудована? Місцевими майстрами чи заможними з іншого села, міста? Якщо будували сторонні майстри, то вказати, звідкіля вони.
4. Чи були переробки? Які? Коли?
5. Чи є прибудови? Що прибудовувалося і в якому порядку?
6. Чи були ремонти? Які? Коли?
7. Сучасний стан будівлі?

III. Конструкція

1. Тип будівлі.
2. Матеріал і конструктивні засоби.
3. Технічна термінологія.

IV. Оздоблення (спочатку й зараз)

1. Внутрішнє: а) Колір стін, стелі, підлоги, печі, вікон, лужок, дверей, одвірків. Візерунки на стінах, стелі, підлозі, печі, лужках, одвірках, дверях. Кахлі, мисники, скрині, ікони, малюнки, рушники, голуби, вінки тощо. б) Різьба на сволоках, полицях, столі, миснику, дверях, вікнах тощо.
2. Надвірне: а) Колір стін, призьби, даху, вікон, наличників, віконниць, дверей, одвірків. Візерунки на них. б) Лиштви, різьба на випусках ощепин, сволоків, на колонках ганків, дверях, вікнах, димарях.

V. Різні примітки

1. Що є цікавого з мистецької старовини в будинку?
2. Інші примітки.

VI. Обмірювання та замальовування

1. План та фасад будівлі в головних вимірах.
2. План і розміри двору.
3. Орієнтація двору та будівель до вулиці та сторін світу.
4. Малюнки.

нього інтер'єру тощо [6]. З цими анкетами архітектурно-монументальна секція отримувала численні фотографії, негативи, малюнки, креслення, описи, цифрові дані розмірів пам'яток. Унаслідок цього стало можливим створення архіву архітектурних креслень і фотографій, до якого увійшли списки й описи історично цінних пам'яток Харківщини. Вони терміново були переведені під посилену охорону та захист держави. Здійснення описів і досліджень пам'яток архітектурного та монументального живопису; організація видавництва звітів відповідних досліджень з метою популяризації пам'яток охоронного руху; проведення експедицій, з'їздів фахівців – все це входило до обов'язків секційних співробітників [7]. Узагалі, на початку 20-х років XX ст. метод розсилки карток-анкет набув значної популярності [8].

Зважаючи на наведені факти архітектурно-монументальна секція Харківського ГУБКОПМИС 21 січня 1920 р. визначила найважливіші пам'яток охоронні заходи: дослідження харківського Покровського собору, перевезення до Харкова іконостаса із с. Бездрик, вивчення низки дерев'яних церков Харківщини.

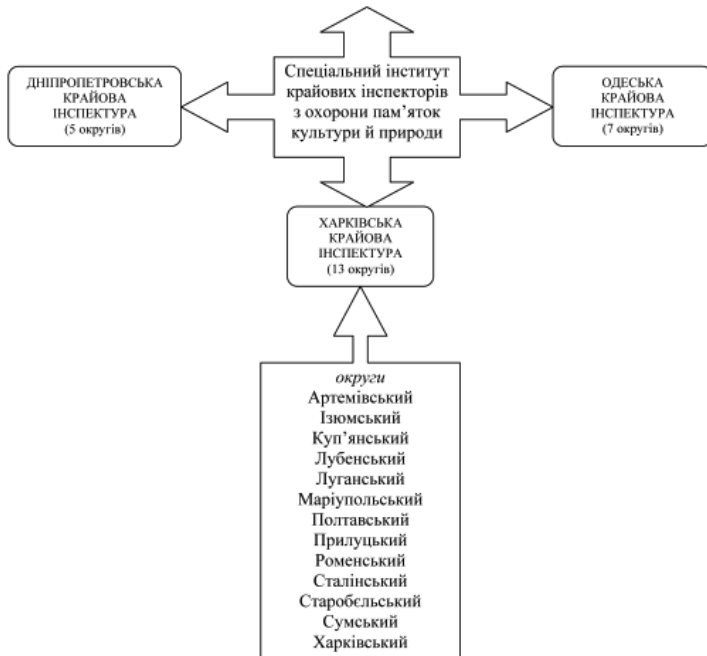
Як бачимо, діяльність відроджених у післяреволюційний час ВУКОПМИС і Харківського ГУБКОПМИС (1920–1921 роки) охопила різноманітні пам'ятки у межах роботи архітектурно-монументальної, бібліотечно-архівної, археологічної, етнографічної та музейної секцій.

Другий напрям діяльності С.А. Таранушенка – на посаді Крайового інспектора охорони пам'яток матеріальної культури.

Кардинальну роль у виявленні, науковому вивченні, охороні та популяризації пам'яток у другій половині 1920-х років відіграли Крайові інспектури охорони пам'яток матеріальної культури. «Спеціальний інститут крайових інспекторів з охорони пам'яток культури й природи» було утворено в складі Народного комісаріату освіти УСРР Постановою Всеукраїнського Центрального Виконавчого Комітету (ВУЦВК) й Ради Народних Комісарів УСРР «Про пам'ятники культури й природи» від 16 червня 1926 р. [9]. У свою чергу Харківська губернська інспектура народної освіти 19 серпня 1926 р. клопотала перед Окрпланом про утворення крайової посади інспектора, наголошуючи на масовому руйнуванні архітектурних пам'яток, відсутності їхньої систематичної реєстрації та фінансування реставраційних робіт [10]. Окрім того, зазначалося, що до цього часу ніяких зведених матеріалів про пам'ятки Харківського округу не існує. Ці обставини значно прискорили заснування Інспектури з охорони пам'яток на Харківщині.

Крайова інспектура мала територіальну структуру, бо в її межах діяло 4 крайові комісії охорони пам'яток культури, а саме: в Харкові, Дніпропетровську, Києві й Одесі [11].

Харківську комісію згідно з постановою президії Укрголовнауки від 27 лютого 1926 р. очолив проф. С.А. Таранушенко [12]. До сфери діяльності Харківського інспектора протягом 1926–1932 років входило 13 округів. Дніпропетровську інспектуру очолив П.А. Козар (5 округів); Київську – проф. Ф.Л. Ернст (17 округів); Одеську – проф. С.С. Дложевський (7 округів) [13]. Узагалі крайова інспекту-

ра об'єднала кращі наукові й творчі сили регіонів, зацікавлені в охороні, вивченні й збереженні місцевих пам'яток історії та культури.

Харківська крайова інспектура на чолі з С.А. Таранушенком з численної кількості конкретних заходів обрала такі першорядні й невідкладні: первісна реєстрація пам'яток та їх класифікація за типами, організація мережі кореспондентів з охорони пам'яток, активізація громадської роботи у справі охорони завдяки заснуванню окружних і місцевих комісій, виявлення й заснування історико-культурних заповідників, практичні пам'ятоохоронні заходи (загальні, перевірка стану збереженості пам'яток, збирання та підготовка матеріалів про пам'ятки ще до розподілу їх на пам'ятки республіканського та місцевого значення), фінансування [14].

Слід зазначити, що представники Харківської крайової інспектури на чолі з С.А. Таранушенком систематично організовували експедиції з метою огляду пам'яток, їхнього вивчення та дослідження. Вже у 1927 р. завдяки особистому втручання науковця в округах, які входили до сфери діяльності Харківської інспектури, було взято на державний облік 832 монументальні, архітектурні, історико-меморіальні й археологічні пам'ятки [15]. Були розпочаті безперервні дослідження дерев'яного та монументального будівництва на Лівобережжі, які тривали до 1932 р. Стан визначних пам'яток: Густинський і Мгарський монастирі, архітектурні будівлі Харкова, Полтави, будинок Галаганів у Сокиринцях і бага-

то інших об'єктів Слобожанщини та Полтавщини перевірявся крайовим інспектором особисто під час відряджень й експедицій [16].

Остання експедиція в 1927 р. проводилася на території Ізюмського та Зміївського повітів протягом вересня. З 27 серпня до 27 вересня 1927 р. силами співробітників Харківської крайової інспектури вдалося обміряти й сфотографувати церкви Ізюмщини та Зміївщини: в с. Червоний Оскол (Цареборисів) (Миколаївська церква), с. Протопопівка, с. Гусарівка, с. Лиман (Михайлівська та Здвиженська), с. Черкаський Бишкін, с. Верхнє, с. Береки. Під час обмірів у с. Черкаський Бишкін пам'яткоохоронці відвідали с. Гийовка та с. Нижній Бишкін [17]. Результатом численних виїздів протягом вересня 1927 р. стало зібрання обмірів, описів, креслень і фотографій 18 пам'яток сакральної дерев'яної архітектури.

У результаті такої наполегливої роботи майже всі дерев'яні та кам'яні церкви Харківщини були ретельно вивчені й зафіксовані у вигляді фотографій, креслень, планів тощо.

Така активна експедиційна діяльність давала значні результати. Станом на середину 1931 р. у реєстрах Харківської крайової інспектури значилося 353 пам'ятки: 79 археологічних, 207 архітектурних, 43 меморіальні та 24 революційні. Зважаючи на захоплення С.А. Таранушенка архітектурним мистецтвом, переважали дослідження пам'яток саме цього виду. Взагалі, Харківська інспектура поїдала на той час перше місце серед 4 існуючих інспектур за загальною кількістю зареєстрованих пам'яток. Менше уваги інспектура приділяла революційним і меморіальним пам'яткам [18].

№ п/п	Церква	Місто / Село
1	–	с. Артемівка
2	ц. Миколи	м. Лебедин
3	ц. Трьох Святих	
4	ц. Георгія	
5	ц. Юрія	м. Охтирка
6	ц. Спаса	с. Межиріччя
7	ц. Воздвиження	с. Лиман
8	ц. Михайла	
9	ц. Михайла	с. Великий Бишкін
10	ц. Різдва	с. Береки
11	ц. Трійці	с. Черкаський Бишкін
12	ц. Катерини	с. Протопопівка
13	ц. Миколи	с. Червоний Оскол (Цареборисів)
14	ц. Трійці	с. Гусарівка
15	ц. Спаса	с. Олешні
16	ц. Покрови	
17	ц. Миколи	с. Будки
18	ц. Миколи	с. Груні

Цікавим у цьому аспекті є приклад листування С.А. Таранушенка з представниками Укрнауки з приводу викупу портрета відомого декабриста О.М. Муравйова, написаного олією Т.Г. Шевченком у 1857 р. В 1926 р. володар цієї пам'ятки – доктор Л. Павенський, який перебував у Львові – виставив портрет на продаж за 1 тис. доларів. Представники Укрнауки М. Яворський і В. Дубровський сповістили про це Харківського крайового інспектора і запросили його подати компетентний висновок щодо справжності та вартості цього портрету. С.А. Таранушенко, зробивши експертизу портрету за його фотографією, дійшов висновку, що довести справжність пам'ятки можна лише за наявності оригіналу. Крім цього, він підкреслив, що ціна за портрет завелика, за нього можна запропонувати не більше 100 доларів після експертизи [19]. Якщо враховувати тогочасні умови, колосальну фінансову нестачу в пам'яткоохоронній справі та велику кількість пам'яток, які потребували ґрунтовного фінансування задля врятування, то можна впевнено стверджувати, що сума в 1 тис. доларів була занадто великою для бюджету Укрнауки. Цей портрет так і не був придбаний, швидше за все він був проданий за кордон приватному колекціонеру.

Таким чином, заснування Харківської крайової інспектури з охорони пам'яток матеріальної культури сприяло піднесенню пам'яткоохоронної справи регіону на якісно новий рівень. Виконуючи функцію координаційного органа, Інспектура започаткувала централізацію й об'єднання зусиль усіх пам'яткоохоронних установ і осередків не лише власне Харківщини, але й Полтавщини, Сумщини, Лубенщини, Роменщини тощо.

Порівняльний аналіз діяльності пам'яткоохоронних установ, що функціонували на території Харківщини протягом 20–30-х років ХХ ст., дає підстави відзначити як найбільш ефективну працю Харківської крайової інспектури охорони пам'яток на чолі з проф. С.А. Таранушенком (1926–1931 роки). Розбудова окружних, повітових і місцевих мереж кореспондентів й підвідомчих комісій у структурі інспектури, різноманітність форм і методів роботи їх співробітників забезпечили тогочасний успіх й ефективність роботи інспектури. Простежується колосальна роль особи С.А. Таранушенка у її розвитку та поступу пам'яткоохоронного руху в цілому. Завдяки його ентузіазмові та самовідданості було створено перший на Харківщині реєстр пам'яток, здійснено заходи з їхнього вивчення, збереження та популяризації.

Третій напрям діяльності С.А. Таранушенка – на посаді керівника Харківського церковно-історичного музею (ХЦІМ), перейменованого в Музей українського мистецтва.

Проф. С.А. Таранушенко наголошував на тому, що музейна установа є не лише виставкою. Першочергово це державне сховище науково-цінних раритетів і науково-освітній апарат [20]. Фактично ж, виходячи зі специфіки своєї роботи, музеї мали можливість охопити лише рухомі пам'ятки [21]. Охорона музеями цієї категорії пам'яток зводилася до «звичайних заходів по збиранню, інвентаризації, описуванню, біжучому догляду і в разі потреби консервації їх» [22]. Але велику кількість напівзруйнованих, незарестрованих державою, а внаслідок цього – залишених без

охорони об'єктів складали нерухомі (позамузейні) пам'ятки. Їх збереження ставало спільною справою музейних закладів і представників громадськості.

Незмінним керівником ХЦІМ від часу заснування (1920 р.) був проф. С.А. Таранушенко, який полишив цю посаду лише через ув'язнення в 1933 р. На роки керування музеєм припадає найбільш активна наукова й експедиційна діяльність мистецтвознавця. Під його керівництвом щорічно організовувалися експедиції Харківщиною, Сумщиною, Катеринославщиною (Дніпропетровщиною), Полтавщиною, Чернігівщиною з метою виявлення та збирання пам'яток народного мистецтва, проведення архітектурних обмірів, дослідження хатнього та монументального дерев'яного будівництва [23].

Узагалі, вся наукова робота ХЦІМ – Музею українського мистецтва розподілялася на 3 основні напрями: робота з колекціями музею, у межах якої готувалося видання альбому пам'яток живопису XVIII ст.; дослідження архітектурних пам'яток Слобожанщини (обміри, фотографування, креслення, замальовка пам'яток під час експедицій); розробка питань теорії мистецтв і дослідження в галузі мистецтва, у межах якого функціонував науковий гурток для співробітників музею та фахівців [24]. Реалізація вказаних напрямів роботи була досить масштабною як для штату музею, що складався з 3 співробітників і 1 технічного робітника. Тому їх здійснення залежало від високої наукової кваліфікації, ентузіазму й енергії як співробітників музею, так і інших зацікавлених пам'ятоохоронців.

Детально вивчалися пам'ятки також «монументального будівництва». У січні 1920 р. було розпочате різнопланове дослідження харківського Покровського собору, результати якого ретельно фіксувалися в обмірах, кресленнях, планах, фотографіях, замальовках тощо [25]. Логічним завершенням цих досліджень стало опублікування в 1923 р. монографії С.А. Таранушенка «Покровський собор у Харкові» [26]. Крім цього, влітку 1920 р. були обміряні ще 17 монументальних архітектурних пам'яток XVIII ст. різних округів Слобожанщини, досліджені всі ампірні пам'ятки м. Харкова [27]. За результатами наукових досліджень навесні 1921 р. в актовій залі Харківського університету відбулася звітна виставка «Старий Харків та Слобожанщина в будівництві» [28].

За цим напрямом робота Музею українського мистецтва продовжувалася й у наступні роки його діяльності. Протягом 1921–1923 років співробітники музею комплексно дослідили 13 дерев'яних церков Харківської губернії [29]; до 1924 р. музей організував 10 експедицій, які не обмежувалися територією Харківщини і мали на меті поповнення музейних експозицій, виявлення та реєстрацію пам'яток, установлення зв'язків з периферією й залучення нових кореспондентів до співпраці [30].

У 1922–1923 роках співробітники Музею українського мистецтва провели розвідки по церквах міста Харкова з метою вилучення матеріалів для бібліотеки музею. Так, лише з Покровського монастиря було врятовано понад 150 цінних стародруків, вивчено зміст архіву [31]. Згідно зі звітом про дослідження за 1928–1929 роки, проф. С. Таранушенко приділяв першочергову увагу вивчен-

ню дерев'яної монументальної архітектури. Були виміряні й сфотографовані дерев'яна Миколаївська церква (1753) в с. Вільшана Харківського округу, мурована Покровська церква (1769), Новомосковський собор (1773–1775), церква Покрови у м. Зіньків на Полтавщині. В м. Суми досліджувалися Покровська та Миколаївська церкви. Загалом були зібрані обміри 13 дерев'яних і 3 мурованих церков [32]. Сьогодні цінність цих креслень та фотографій беззаперечна.

Завідувач Музею українського мистецтва С.А. Таранушенко, у свою чергу, в 1922 р. розробив анкетний листок для складання реєстраційних описів пам'яток цивільного дерев'яного будівництва. Ці анкети розсилали представникам громадськості в округи та райони, де знаходилися такі пам'ятки. Заповнена анкета мала надати комплексну інформацію про пам'ятку: загальну характеристику, історію її будовання, особливості конструкції, оздоблення, зарисовки та плани.

Зразком складання опису хат у цій анкеті слугувала праця С.А. Таранушенка «Хата по Єлизаветинському провулку під ч. 35 в Харкові» (1921). Як додатки до анкет мали надсилатися фотографії, негативи, рисунки, описи, креслення, цифрові дані обмірів тощо [33]. Звичайно, у більшості випадків подана інформація була невисокого наукового рівня. Але аналіз цих відомостей надав можливість пам'яткоохоронцям накопичити великий фактичний матеріал і створити вже згадуваний перший реєстр пам'яток Харківського округу в 1927 р.

Тож, завдяки активному співробітництву пам'яткоохоронців з представниками громадськості, залученню музеєзнавців, науковців, учителів, краєзнавців-аматорів, студентської й учнівської молоді, місцевих мешканців, було врятовано від неминучого нищення та руйнації чимало пам'яток історії та культури Харківщини і суміжних територій. Значну допомогу в цій справі здійснила добровільна мережа місцевих музейних кореспондентів з охорони пам'яток на місцях.

У червні 1926 р. уряд Радянської України схвалив закон «Про захист історичних пам'яток і визначних місць природи» [34]. Усі відомі пам'ятки вносилися до державного реєстру й класифікувалися як пам'ятки загальнодержавного чи місцевого значення. Перебудови або руйнування реєстрових пам'яток дозволялося робити тільки за згодою НКО УСРР.

На жаль, наприкінці 1920-х років характер культурного та суспільно-політичного життя в Україні став радикально змінюватися. С.А. Таранушенко у своєму лекційному виступі в УКОПК 13 травня 1929 р. зазначав: «основне завдання, яке стоїть перед дослідниками архітектури, звичайно, полягає в тому, щоб встановити основні закони для архітектурних пам'ятників» [35]. Пам'яткоохоронець уважав наявність чіткого закону зі збереження культурної спадщини запорукою успішності всього пам'яткоохоронного процесу.

Але радянська реальність було цілком зворотною. Наприклад, приміщення харківського Успенського собору та його дзвіниці на початку 1930-х років передали під використання Всеукраїнському радіоуправлінню. Висота дзвіниці була ідеальною для встановлення передавача місцевого радіомовлення на коротких хвилях. У рекордно

короткий проміжок часу було зібрано понад 45 тис. підписів населення про закриття цього собору [36]. Відразу постало питання про долю пам'яток, що перебували у приміщенні собору та дзвіниці (найбільш гостра боротьба розгорнулася за іконостас). Зі свого боку, С.А. Таранушенко на початку 1930 р. порушив клопотання про передання дзвіниці під приміщення музею [37]. На жаль, ця пропозиція не була затверджена. Протягом двох місяців тривало листування між декількома музеями міста з приводу того, яка установа отримає на збереження іконостас. Не бажаючи чекати, представники радіоуправління знищили колони іконостаса без попередження, тому крайовому інспектору не вдалося навіть їх ґрунтовно вивчити та сфотографувати [38].

Інший приклад: на початку 1930 р. Харківська контора Рудметалторгу намагалася переплавити дзвін Покровського монастиря вагою понад 200 пудів. Аргументація була такою: «зараз, коли <...> так гостро потрібний метал для промисловості, та що дзвін, який висить десь на дзвонарні та який по своєму виду не ризніється від останніх дзвонів має бути переданий нам». У відповідь представники Рудметалторгу отримали лист С.А. Таранушенка, в якому зазначалося, що цей дзвін датований 1754 р. і являє собою рідкісну й визначну пам'ятку історії та мистецтва. Наприкінці листа пам'яткоохоронець наголошував, що Інспектура не може дати дозволу на його утилізацію [39].

Між іншим, Харківська крайова інспектура на чолі з С.А. Таранушенком робила все можливе, щоб подолати існуючі труднощі. Але вже в листопаді 1930 р. крайовий інспектор унаслідок ідеологічного цькування змушений був звільнитися з посади. Особисто С.А. Таранушенко написав заяву, у якій причиною її подання вказав «переобтяженість роботою та неможливість як слід виконувати обов'язки інспектора». Але сила волі, авторитет і любов пам'яткоохоронця до своєї справи були настільки великими, що С.А. Таранушенко продовжував свою діяльність на посаді завідувача Музею українського мистецтва ще майже три роки – до арешту. На його місце крайовим інспектором НКО УСРР призначив співробітника Харківського музею Слобідської України С.Ф. Беседіна [40].

У постанові Колегії НКО УСРР «Про стан та завдання охорони пам'яток природи та культури» від 10 жовтня 1931 р. констатовалося, що «стан роботи в галузі виявлення, вивчення й охорони пам'яток природи і культури на сьогоднішній день незадовільний; всупереч чинному охоронному законодавству за останні роки була низка неприпустимих нищень пам'яток культури й природи так з боку деяких урядових органів, як і громадських організацій та приватних осіб» [41]. З метою врятування пам'яток, Колегія просила уряд поповнити карний кодекс УСРР статтею про покарання за знищення пам'яток культури.

Стефан Андрійович Таранушенко, відомий пам'яткоохоронець, був покараний командно-адміністративною системою за щире любов до української архітектури, особливо до церковного будівництва. В ніч з 13 на 14 жовтня 1933 р. опівночі співробітники особливої комісії ДПУ УСРР здійснили обшук у квартирі С.А. Таранушенка. Пам'яткоохоронця безпідставно заарештували. Слід зазначити, що всі звинувачення

проти вченого ґрунтувалися лише на непереконливих свідченнях його заарештованих колег і провокаційних дописах. Зокрема, в одному з протоколів допитів учня С.А. Таранушенка зазначалося, що саме від учителя він дізнався про «необхідність боротьби будь-якими засобами за Самостійну Україну, коли, звільнившись від впливу Москви, можна буде порушувати питання про самостійну українську культуру й забезпечити вільне життя і повний розвиток української науки» [42].

На підставі заздалегідь оформлених протоколів допитів С.А. Таранушенка був звинувачений у контрреволюційній антирадянській діяльності та керівництві міфічною організацією «Російсько-український фашистський блок»; налагодженні зв'язку організації з периферією; заснуванні її осередку в Музеї українського мистецтва; вербуванні його членів; здійсненні великої та систематичної шкідницької діяльності на ідеологічному фронті по музейній лінії, особливо по селах, активізуючи серед мас незадоволення політикою радянської влади [43]. Одним із безглузких обвинувачень стала інкримінація наукових експедицій завідувача Музею українського мистецтва з метою активізації діяльності контрреволюційної організації на Правобережжі, вербування нових членів на периферії тощо. Дійсно, відповідно до своїх наукових інтересів С.А. Таранушенко під час експедицій найбільшу увагу приділяв вивченню архітектури церковної старовини. Саме цей факт також фігурував у звинуваченнях науковця і трактувався як антирадянська діяльність [44].

У власноручній заяві від 24 жовтня 1933 р. С.А. Таранушенко зізнався у своєму перебуванні в міфічній контрреволюційній організації наукових і музейних співробітників, метою діяльності якої було повалення радянської влади в Україні за допомогою інтервентів капіталістичних держав, головним чином німецького фашизму [45]. Згідно з протоколами допитів, пам'яткоохоронця також звинувачували у використанні посади крайового інспектора охорони пам'яток для вербування крайового інспектора Дніпропетровщини П. Козара з метою створення місцевого контрреволюційного осередку [46].

Рішенням судової трійки при Колегії ДПУ УРСР від 24 лютого 1934 р. С.А. Таранушенко був засуджений за стандартними серед пам'яткоохоронців звинувачувальними статтями 54–2, 54–4, 54–11 КК УСРР на 5 років покарання у виправно-трудоному таборі Забайкалля (район Чити) для будівництва другої лінії Транссибірської залізниці (Бам) терміном із 14 жовтня 1933 р. [47].

У грудневому номері газети «Комуніст» за 1934 р. вийшла розгромна стаття, у якій частково зазначалося, що науково-дослідна робота контрреволюціонера С.А. Таранушенка та співробітників Музею українського мистецтва «була скерована на відрив України від Радянського Союзу, на повалення пролетарської диктатури і реставрацію капіталізму, на перетворення України в колонію міжнародного імперіалізму» [48].

У вересні 1936 р. С.А. Таранушенко був звільнений, оскільки на Забайкаллі рік рахувався за два. Його звільнили першим з-поміж колишніх колег. Науковець переїхав до Пермі, де в 1937 р. викладав біологію у філії індустріального робфаку на КамГЕС

[49]. У 1938 р. переїхав до Курська. Працював співробітником картинних галерей Курська, пізніше Астрахані (1950–1953.) [50]. Під час Великої Вітчизняної війни радянського народу 1941–1945 років залишився в окупованому Курську охороняти експонати, які не встигли евакуювати з музеїв. Навіть під час війни у 1943 р. С.А. Таранушенко у приміщенні картинної галереї проводив лекції з історії архітектури [51].

В Україну пам'яткоохоронцю дозволили повернутися лише в 1953 р. (м. Київ), де він працював науковим співробітником Науково-дослідного інституту історії і теорії архітектури Академії архітектури УРСР (НДІ ТІАМ), потім старшим науковим співробітником Відділу вивчення народної творчості та історії українського мистецтва Академії будівництва й архітектури УРСР [52].

С.А. Таранушенка реабілітували 5 вересня 1958 р. за рішенням Харківського обласного суду [53]. У 1963 р. він вийшов на пенсію. В 1976 р. світ втратив С.А. Таранушенка

Видатний мистецтвознавець і пам'яткоохоронець начебто випередив свій час, заглянувши у майбутнє і не побачивши у нашому ХХ–ХХІ столітті видатних пам'яток. Низький уклін справжньому лицарю з охорони культурної спадщини, який до останнього подиху боровся за історичну пам'ять нашого народу, відображену в архітектурних шедеврах.

Отже, простежується колосальна роль видатної особистості – С.А. Таранушенка у становленні та розвитку пам'яткоохоронного руху на Харківщині впродовж 1920-х років. Завдяки його ентузіазму та самовідданості було здійснено масштабні заходи з вивчення, збереження та популяризації пам'яток історії та культури.

У цілому, об'єктивні причини, які завадили пам'яткоохоронцю Харківщині повністю реалізувати свої завдання в 1920-х – першій половині 1930-х років, наступні: політична та економічна нестабільність держави; відсутність належного матеріального забезпечення; недостатня національна свідомість частини населення та чиновників; брак кваліфікованих кадрів і фахівців; організаційна роз'єднаність, яка призводила до непотрібного дублювання функцій різних державних органів й одночасно неузгодженості дій (УКОПК і Крайові інспектури); відсутність обміну досвідом у межах системи пам'яткоохоронних інституцій; відсутність довготривалого, єдиного пам'яткоохоронного органу державного рівня, що на практиці гальмувало вироблення та здійснення обґрунтованої державної політики в цій сфері.

Сучасні пам'яткоохоронці мають можливість скористатися позитивним досвідом ентузіастів пам'яткоохоронного руху 1920-х років і не повторювати помилок трагічної втрати пам'яток історії та культури на українських землях.

Джерела та література

1. Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського НАН України (далі – ІР НБУВ), ф. 278, од. зб. 1354, арк. 6–7.
2. Там само, ф. 278, од. зб. 1354, арк. 1.
3. Там само, арк. 7–8.
4. Там само, арк. 9.
5. Там само, арк. 7–8.

6. Там само, од. зб. 6247, арк. 1–1 зв.; Державний архів Харківської області (далі – ДАХО), ф. Р-4365, оп. 1, спр. 68, арк. 3 зв.
7. ІР НБУВ, ф. 278, од. зб. 1354, арк. 1.
8. ДАХО, ф. Р-89, оп. 1, спр. 106, арк. 1–2 зв.
9. ДАХО, ф. Р-845, оп. 3, спр. 1031, арк. 3.
10. Там само, оп. 3, спр. 1029, арк. 10.
11. *Кот С. Витоки: з передчасів Українського товариства охорони пам'яток історії та культури / С. Кот // Пам'ятки України: історія та культура. – 2005. – Ч. 2. – С. 130.*
12. ІР НБУВ, ф. 278, од. зб. 1592–1593, арк. 1.
13. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі – ЦДАВО України), ф. 166, оп. 2, спр. 456, арк. 173; Охорона пам'яток культури на Україні. – Х., 1927. – Зб. I. – С. 155–156.
14. ІР НБУВ, ф. 278, од. зб. 1370, арк. 1–9.
15. Там само, арк. 1–2.
16. Там само, арк. 2.
17. Там само, од. зб. 1365, арк. 10–12; од. зб. 1370, арк. 8.
18. ЦДАВО України, ф. 1, оп. 6, спр. 146, арк. 172.
19. Там само, ф. 166, оп. 6, т. VI, спр. 9384, арк. 7–10.
20. ІР НБУВ, ф. 278, од. зб. 1358, арк. 1.
21. Положення про пам'ятки культури й природи від 16 червня 1926 р. // Охорона пам'яток культури на Україні. – Х., 1927. – Зб. I. – С. 148–149.
22. *Дубровський В.* Охорона пам'яток культури в УСРР / В. Дубровський // Охорона пам'яток культури на Україні. – Х., 1927. – Зб. I. – С. 11.
23. ЦДАВО України, ф. 166, оп. 8, спр. 443, арк. 319 зв.
24. Там само, оп. 2, спр. 469, арк. 37 зв.
25. Музей Українського мистецтва (3 нагоди відчитної за 1923 р. виставки) // Червоний шлях. – 1924. – № 7. – С. 229.
26. *Таранушенко С.А.* Покровський собор у Харкові / С.А. Таранушенко. – Х., 1923. – 43 с.
27. ЦДАВО України, ф. 166, оп. 2, спр. 469, арк. 37 зв.
28. ІР НБУВ, ф. 278, од. зб. 274, арк. 3.
29. *Нестуля О.* Доля церковної старовини в Україні. 1917–1941 рр. / О. Нестуля. – Ч. I. 1917 р. – середина 20-х років. – К.: Вид. Інституту Історії України НАН України, 1995. – С. 108.
30. ІР НБУВ, ф. 278, од. зб. 6248, арк. 5.
31. ЦДАВО України, ф. 166, оп. 2, спр. 469, арк. 98, 98 зв.
32. ІР НБУВ, ф. 278, од. зб. 1372, арк. 1–3.
33. Там само, од. зб. 6247, арк. 1 зв.
34. Про пам'ятки культури й природи // Збірник узаконень та розпоряджень робітничо-селянського уряду України. – 1926. – Ч. 32–33. – Арт. 259. – С. 531–538.
35. ІР НБУВ, ф. 278, од. зб. 1373, арк. 4.
36. ДАХО, ф. Р-408, оп. 8, спр. 1913а, арк. 2–3, 63.
37. Там само, арк. 6–7.
38. ЦДАВО України, ф. 1, оп. 6, спр. 146, арк. 180, 182; ф. 166, оп. 9, спр. 1492, арк. 44.
39. Там само, оп. 6, спр. 9398, арк. 198.
40. ІР НБУВ, ф. 278, од. зб. 1592–1593, арк. 3.
41. Про стан та завдання охорони пам'яток природи та культури // Бюлетень НКО. – 1931. – № 56. – Арт. 668. – С. 1.
42. ДАХО, ф. Р-6452, оп. 3, спр. 656, арк. 197.
43. Там само, спр. 658, арк. 47.

44. Про завдання, методи охорони... – С. 6.
 45. ДАХО, ф. Р-6452, оп. 3, спр. 656, арк. 178.
 46. Там само, арк. 207, 210.
 47. Там само, арк. 211, 229.
 48. *Хвиля А.* Могутнє зняряддя соціалістичного виховання // *Комуніст*. – 1934. – 17 грудня (№ 290). – С. 3.
 49. ІР НБУВ, ф. 278, од. зб. 1606, арк. 1.
 50. *Білокінь С.* Велетень мистецтвознавства // Репресоване «вiдродження» / С. Білокінь; упоряд. О.І. Сидоренко, Д.В. Табачник. – К.: Україна, 1993. – С. 342–343.
 51. ІР НБУВ, ф. 278, од. зб. 1683, арк. 7.
 52. Там само, од. зб. 1605, арк. 1 дод.–2 дод.; ДАХО, ф. Р-6452, оп. 2, спр. 2809, арк. 39.
 53. ІР НБУВ, ф. 278, од. зб. 1609, арк. 1.

***Черникова И.В.* Стефан Андреевич Таранушенко – знаменательная личность памятникоохранного дела на Слобожанщине (1920-е – начало 1930-х гг.)**

Статья посвящена деятельности выдающегося искусствоведца Стефана Андреевича Таранушенко по изучению и охране культурного наследия Слобожанщины в 1920-х – начале 1930-х годов. Уделяется особое внимание практической работе памятниковеда, факторам, которые позитивно повлияли на возможность сохранения памятников истории и культуры в сложный период становления советской власти.

Ключевые слова: памятники истории и культуры, охрана памятников, историко-культурное наследие, памятникоохранное движение, Харьковщина.

***Chernikova I.V.* Stephan Taranushenko – a famous figure of heritage protecting in Slobzhanshchyna (1920s – the beginning of 1930s)**

This Article is devoted to the activity of brilliant fine art expert Stephan Taranushenko who was studying and protecting cultural heritage of Slobodzhanshchyna during 1920s – the beginning of 1930s. The article puts an emphasis on his practical work of the memorial guardian, factors, which had a positive influence for the possibility to preserve the historical and cultural monuments during for difficult times of becoming of the Soviet government.

Key words: historical and cultural monuments, monument protection, historical and cultural heritage, monument preservation movement, Kharkiv region.

УДК 94(477.6)

С.И. ТАТАРИНОВ

**В.А.Харламов – руководитель «белоказачества»
и В.А. Городцов**

Автор изучил переписку новочеркасского археолога В.А.Харламова с В.А. Городцовым в 1903–1914 гг. В.А. Харламов исследовал курганы в Донбассе в 1903 г., с 1906 г. стал депутатом 4-х Государственных Дум Российской империи, был конституционным демократом, в 1918–1921 гг. активно участвовал в белоказачьем движении Дона.

Ключевые слова: курган, Государственная Дума, белоказачество.